

”Af Snedkerne nævnes Christian Astrup, som den fortrinligste; han gjør gode Meubler; holder Svend og Dreng og bestandigt Værksted.”¹

Artikkelen gir en generell gjennomgang av håndverkerne i Kristiansand fra byens oppkomst på begynnelsen av 1600-tallet til håndverkerlaugenes opphevelse på midten av 1800-tallet. Artikkelen gir videre en forklaring på håndverkernes sosiale og juridiske stilling, deres antall og ulike fag og ikke minst deres plassering i bybildet.²

Prekestolfelt fra Kristiansands eldste kirke som ble bygd i 1640-årene. Antagelig er det en bilthugger som har lagd dette relieffet av Paulus. Bilthuggerne var treskjærere som tok seg av de skulpturelle delene av kirkeinventaret. De var gjerne tilsluttet snekkerlauget. Prekestolfeltet er nå i Kristiansand museum. Foto: Arve Lindvig, Vest-Agder-museet.

OM ELDRE HÅNDVERKERE I KRISTIANSAND

Jan Henrik Munksgaard

Håndverkerne var en forutsetning for byens oppkomst

I 1652 står det i kirkebøkene for Trefoldighetskirken i Kristiansand at *”Glassmesterens Quinde blef 4 juni begrafen udj den Ny Kors Kiercke på den østre side av gangen”*. Vi vet ikke glassmesterens navn, men vi kjenner hans profesjon. Dette er en av de første gangene vi hører om en håndverksmester etter at byen ble grunnlagt i 1641.

Men allerede i tiårene før byen ble til, hadde flere håndverkere slått seg ned i det som skulle bli kristiansandsområdet. De skriftlige kildene forteller at på begynnelsen av 1600-tallet bodde Jacob Skredder, Hans Gullsmid og Olaf Skomaker i Oddernes. Vi vet dessuten at orlogsskip og flere skuter ble bygd ved Torridalselvas utløp i 1630-årene. For å bygge skip, var det nødvendig med skipstømmere, bjelkehuggere, riggere og seilmakere. Samtidig bodde det murere, tømmermenn og smeder som arbeidet på festningen i Flekkerøy havn. Vi møter altså før byen ble grunnlagt en befolkningskonsentrasjon ved elvemunningen som var blant Agders største. Denne befolkningen besto av yrkesgrupper som ikke hørte til bondesamfunnet, men som var på vei mot borgerlige næringer.

Befolkningen i det lille samfunnet besto av en ikke ubetydelig håndverkerstand ved siden av handelsmenn, tollere, embetsmenn og andre. Disse håndverkerne og handelsmennene var en viktig forutsetning for Christian 4. da Kristiansand ble by i 1641.

Det merkantilistiske system

I følge det merkantilistiske system, som sentralmyndighetene i København forholdt seg til fra midten av 1600-tallet, var bosetting av håndverkere og kjøpmenn en forutsetning for en bydannelse. Handelsmenn kunne ikke drive handelsvirksomhet andre steder enn i kjøpstaden, og det var aldeles forbudt å drive med kjøp og salg som mellommenn utenfor byens grenser. På samme måte skulle håndverkerne drive sin spesialiserte yrkesgjæft i byen og for bybefolkningen. Bare i kjøpstaden kunne for eksempel parykkmakeren og snekkeren finne et marked som ga grunnlag for heltidsbeskjeftigelse. Skulle folk på landet kjøpe seg håndverksprodukter, måtte de pent reise til byen, for håndverkeren skulle selge direkte til forbruker. Det er kanskje ikke så rart at bøndene ble nevenyttige.³

Tømmere og murere hørte til de vanligste håndverkerne i Kristiansands tidlige historie. Her en utmurt bindingsvegg i Oddernes kirkes vestvegg fra slutten av 1600-tallet.

For å få bevilling til sitt yrke, måtte håndverkerne og kjøpmennene sammen med skipperne skrive seg inn i en borgerbok. En slik borgerrulle hadde Kristiansand allerede fra 1641. I snever forstand var det derfor bare håndverksmestrene, kjøpmennene og skipperne som var borgere av byen. Embetsmenn og andre yrkesgrupper fikk aldri borgerskap i denne betydningen av ordet.

I løpet av byens første år vokste Kristiansand med voldsom fart. I 1665, 25 år etter grunnleggelsen, sto det 250 våningshus på Sanden, samt mange bakgårdsbygninger og 14 sjøboder. Samtidig var byens innbyggertall vokst til 1544 mennesker.

I løpet av disse 25 årene var Kristiansand blitt landets femte største by. Det har trolig vært en klondykestemning i byen i disse årene, og håndverkerne må ha utgjort en viktig og sentral del av byens tidligste befolkning. Vi kjenner ikke mange av disse håndverkerne ved navn, men noen har vi opplysninger om. Glassmesteren har vi allerede hørt om. Dessuten arbeidet både Christen Smed, Jens Snekker og Casper Murmester på byens første kirke og ble betalt av presten for henholdsvis å lage jernbolter og spiker, sette opp korkryssets reisning og for å mure bindingsverkskirken.

I byens tidligste historie kom mange håndverkere fra andre norske byer og fra distriktene rundt Kristiansand. Det kom også flere håndverkere fra Danmark og de gamle danske områdene Blekinge, Skåne, Halland og Bohuslän som på midten av 1600-tallet var blitt okkupert av Sverige. En av disse håndverkerne var Knud Christensen eller Knud Repslager som han også ble kalt. Han var byens første repslager og gjorde stor karriere i Kristiansand.

Det er interessant å legge merke til at håndverkerne på denne tiden ble kalt med sitt yrkesnavn, Snekker, Smed og Murmester. Det erstattet etternavnet slik det fremdeles er i for eksempel Tyskland og England hvor etterkommerne etter håndverkere heter Schneider og Taylor, Bødker og Cooper, Zimmermann og Carpenter. I Norge gikk man bort fra yrkesnavn som etternavn og fortsatte med vanlig patronym⁴ som Jensen, Eriksen og Olsen.

Laugene

Handel og håndverk var som nevnt de to selvfølgelige næringsgrener i enhver norsk by, også i Kristiansand. Mens handelen brakte byen mange inntekter utenfra, produserte håndverkerne først og fremst varer med tanke på byens eget

Snekkerlaugets lade. I laugsladene ble laugenes regnskap og viktige papirer arkivert. Det var som regel laugets oldermann som oppbevarte laden hjemme hos seg. Ladene var ofte kunstferdig laget. Lade fra 1700-tallet i Kristiansand museum. Foto: Arve Lindvig, Vest-Agder-museet.

behov. Men både kjøpmennene og håndverkerne var privilegerte, og hver håndverksgruppe hadde monopol på å produsere de varer yrket ga dem rett til å lage. For å stå sterkere, dannet de ulike håndverksfagene laug⁵, og bare medlemskap der var betingelse for å drive håndverksnæring. Bare snekkerne hadde lov til å lage møbler, og bare skredderne hadde lov til å sy klær og selge produktet til kunder. I Kristiansand var det de største håndverksgruppene som dannet laug, nemlig snekkerne, smedene, gullsmidene, skomakerne og skredderne. De andre fagene, med få eller bare en mester, forble laugsløse eller slo seg sammen med et av de eksisterende laugene.

På 1600- og særlig 1700-tallet var det stor uenighet mellom myndighetene på den ene siden

og håndverkerne på den andre om hvordan disse sammenslutningene, laugene, skulle fungere. Uoverensstemmelsene gikk stort sett ut på at håndverkerne gjennom sin organiserte virksomhet kontrollerte tilgangen til faget. Bare et bestemt antall håndverkere skulle til enhver tid drive sin virksomhet. Laugene var "sluttet"⁶, som det het. Derved kunne laugene selv bestemme og kontrollere produksjonsmengde og priser. Dette passet ikke alltid de lokale myndighetene. De ønsket en friere konkurranse som kunne presse prisene ned til et moderat nivå. Stort sett må man imidlertid tro at myndighetene ønsket å opprettholde laugene fordi de gjennom dem kunne være sikret en viss faglig dyktighet, – og det var viktig. Men laugene ønsket altså selv å holde kontroll med produksjon og priser.

Drikkekanner av sølv var dyre og kunstferdig formet. Denne kannen er laget av en sølvsmed fra Kristiansand i 1684. Sølvkannene hadde tre føtter, hank, lokk og en jekk ved hengslingen av lokket. Elefanten står på hengslingen mellom hank og lokk. Føttene er også formet som elefanter på denne kannen. Lokket har typisk blomsterdekor fra 1600-tallet. Eierne av sølvkannen har initialene HST og KED. Kannen er nå i Kristiansand museum.

Foto: Arve Lindvig, Vest-Agder-museet.

Når den faglige dyktighet og standarden i yrket var en viktig forutsetning for at laugene skulle bestå, hadde det naturligvis sin bakgrunn i håndverkernes gode og delvis strenge utdannelsessystem. For å bli håndverker, måtte man begynne som læredreng hos en mester i 14–15-årsalderen. Verkstedet var sosialt bygd opp etter et patriarkalsk og hierarkisk system med mesteren og hans familie på topp, svennen deretter, og nederst læregutten som lærling og ”ræg”⁷. Læretiden tok ca. 4 år. Hadde læregutten skikket seg bra og utført sine plikter i læretiden på en tilfredsstillende måte, kunne han ta svenneprøven. Etter det gikk han gjennom en rituell seremoni som inneholdt både spøk og alvor. Læregutten ble da opptatt som svenn. Han ble så innviet av sin mester i vanlig skikk og bruk blant håndverkere når han skulle på vandring i det store utland. Han fikk vite hvordan han skulle forholde seg når han kom til en by og skulle få innpass hos en fremmed mester. Han måtte da gi tilkjenne at han var en rettskaffen svenn som hadde rettigheter innenfor et internasjonalt system. Svennene i Kristiansand reiste gjerne til Danmark og Tyskland, men også til England.

I vandretiden kunne svennen dra fra by til by i flere år før han kom tilbake. Den store gevinsten med en slik vandring var at svennen kom tilbake til Norge og Kristiansand med nye ideer om metoder og design. Det var gjennom disse svennene at nye moter og nye teknikker ble introdusert i byen. På denne måten holdt håndverkerne seg oppdatert med fagets utvikling på kontinentet. Når svennen kom tilbake, kunne han tjene hos en mester som mestersvenn. Men mester kunne han i mange tilfeller ikke bli for en av de gamle mestrene døde eller lauget selv bestemte en utvidelse av mesterantallet.

Håndverkernes utdanning fra læredreng og svenn til mester var lang, men dette utdannelsessystemet i praktisk læring var grunnvullen i fagenes eksistens og en garanti for at en håndverker kunne sitt fag. Kanskje har vi fremdeles noe å lære av det.

1600-talls sølvkanne fra Kristiansand. Kannen har tre løveføtter og en løve på håndtaket. Kannen er nå i Kristiansand museum. Foto: Arve Lindvig, Vest-Agder-museet.

Snekerlaugets segl. Kristiansand museum. Foto: Arve Lindvig, Vest-Agder-museet.

Fra skomaker til parykkmaker

Folketellingslisten fra 1801 viser en fullstendig oversikt over alle 4848 innbyggere i Kristiansand. Der er nevnt 138 håndverksmestre i 37 forskjellige fag:

Skomakere	34 mestre
Snekkere	16 mestre
Skreddere	13 mestre
Smeder	8 mestre
Urmakere	5 mestre
Gullsmeder	5 mestre
Bakere	5 mestre
Slaktere	4 mestre
Malere	4 mestre
Bøkkere	4 mestre
Hattmakere	3 mestre
Garvere	3 mestre
Glassmestre	2 mestre
Blikkenslagere	2 mestre
Sadelmakere	2 mestre
Seilmakere	2 mestre
Barbere/hårskjærere	2 mestre
Buntmaker	1 mester
Dreier	1 mester
Klokkestøper	1 mester
Taksteinsmester	1 mester
Bøssemaker	1 mester
Boktrykker	1 mester
Skorsteinsfeier	1 mester
Hjulmaker	1 mester
Stolmaker	1 mester
Bokbinder	1 mester
Murer	1 mester
Kobbersmed	1 mester
Farger	1 mester
Hægler	1 mester
Gips- og blomstermester	1 mester
Skipsbyggmester	1 mester
Byggmester	1 mester
Taklemester	1 mester
Repslagermester	1 mester
Parykkmaker	1 mester

Mange håndverkere hadde sitt daglige virke på verftene i Vesterhavnen. Skipsbyggmestre, snekkere, dreiere, seilmakere, hægler og andre var nødvendige i skipsbyggingen. Her fra Mørchs verft like i nærheten av Hampa. I bakgrunnen løper Vestre Strandgate, og helt øverst til venstre ser vi noen av de mange arkene i reperbanen. Det store huset midt i bildet er boligen til eidsvollsmann Ole Clausen Mørch. Boligen ble senere til Karl Johan Minde skole. Den ble revet i 1970. Detalj av akvarell av Dreier fra 1818. Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design.

I tillegg var det 35 svenner og et forholdsvis stort antall læregutter. Nesten alle mestrene var gift, og til sammen utgjorde deres familier 463 personer. Alle håndverksmestrene var menn, men tre enker (til skredder, gullsmed, hattemaker) hadde overtatt sin manns verksted og drev det videre ved hjelp av svenner og læregutter.

Av de 35 svennene var bare 7 gift. Mange av dem forble svenner hele livet uten mulighet til å bli mester. De fleste bodde i huset til mesteren. Den eldste svennen i 1801 var den 59 år gamle bokbindersvennen Carl Kamp. Den yngste var den

19 år gamle skreddersvennen Engelbret Torstensen. Læreguttene var unge, og ingen av dem hadde stiftet familie. I alt var det omkring 550 personer som tilhørte en håndverkerfamilie, det vil si 11-12 % av byens befolkning. De var med andre ord en betydelig andel av byens innbyggere.

Selv om det var mange håndverksmestre og mange håndverksfag, eksisterte det bare fem laug i Kristiansand i 1811. Håndverkerne som hadde slått seg sammen i laug, var gullsmedene, smedene, skredderne, snekkerne og skomakerne, med andre ord de fagene som hadde flest yrkesutøvere.

På 1700-tallet hadde parykkmakerne mye å gjøre. De skulle både lage parykker til menn og dandere kvinnenes hårpyrd. Før den franske revolusjon var det blant damene over hele Europa på mote å ha høye frisyre. Her ser vi Hulleborg Abel med oppsatt, smykkepyrdet frisyre. Hulleborg var gift med auditør Børge Hielm i Østre Strandgate og mor til Jonas Anton Hielm. Kristiansands eneste parykkmakermester på slutten av 1700-tallet var David Stubendorff. Kanskje var det han som satte opp fru Hielms hår.

Maleri i Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design.

Alle håndverkerne i Kristiansand, som resten av byens befolkning, bodde naturligvis innenfor det som nå er Kvadraturen. Håndverksmestrene drev stort sett for seg selv. Noen var alene på verkstedet, andre hadde svenner og læregutter i arbeid. Verkstedet lå som regel i direkte tilknytning til mesterens bolig og var derfor en integrert del av byens boligmiljø. I sin lille en etasjes bolig i Skippergaten 87 hadde for eksempel snekkermester Johannes Christensen sitt verksted i ett av husets tre værelser. Der drev han sin profesjon sammen med sin 16 år gamle sønn, Ole, som gikk i snekkerlære hos sin far. Svært mange av de kristiansandske håndverksmestrene hadde imidlertid verksted i egen bakgårdsbygning.

Inne i gården bak boligen sin i Henrik Wergelandsgate 37 hadde således slakter Eilif Olsen Benestad satt opp en slakterbod av bindingsverk på 5 x 3 meter. Den var liten, men tjente tydeligvis sitt formål. Likeledes hadde smedmester Peder Strøm, som bodde i Tollbodgaten 35, bygd seg en smie på 6 x 6 meter inne i gården. Her arbeidet han sammen med svennen Karel Søbereg og læregutten Anders Pettersen.

De fleste større boligene i byen hadde egne bakerovner. Likevel var det behov for profesjonelle bakere. En av dem var Jens Falck som bodde i Rådhusgaten 8. I bakgården hadde han bygd et lite bakeri med skorstein, bakerovn og innmurt jerngryte. Falck hadde også en stor bakerovn i kjøkkenet som han kunne benytte når etterspørselen etter kaker og brød var stor.

Denne plasseringen av bolig og arbeidsplass på samme sted, som var typisk for håndverksbedriftene, skapte et tettstedsmiljø i Kristiansand med god kontakt til naboer, kunder og kollegaer, foruten lett vei til arbeid. Det skapte også et pulserende sentrum.

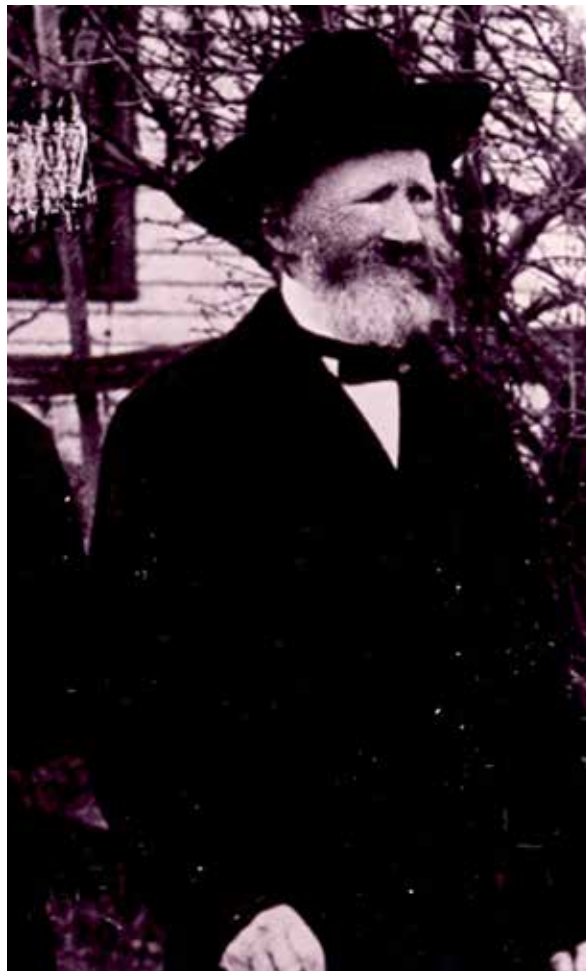
Sosiale forskjeller

Normalt hørte håndverkerne til middelstanden. Men forskjellen i den sosiale status blant mestrene var meget stor, alt etter hvilket fag de tilhørte, faglig dyktighet, arbeidskapasitet og forretningsteft. Glassmester Peder Engelschøn var en av dem som hadde gjort det godt her i livet. Han bodde i et stort hus i Østre Strandgate 27 og hadde tre tjenestegutter og to tjenestejenter i huset. Seilmaker Osmund Cramer hadde også en betydelig bolig og bodde standsmessig i et to etasjers våningshus i Østre Strandgate 5 sammen med en seilmakersvenn og tre læregutter.

Men alle håndverkerne hadde det ikke like bra som disse. Mens Engelschøns bolig var taksert til 650 riksdaler, bodde skreddermester Anders Soelgaard i et lite hus i Skippergaten 67. Det var taksert til 40 riksdaler og inneholdt bare ett rom og kjøkken. Der skulle både hans lille familie og en losjerende bo. Stort bedre hadde ikke skomakermester Eilif Knudsen det. I hans hus i Holbergs gate 31, bodde to familier på til sammen ti personer i to rom og felles kjøkken. De fleste håndverkerne levde i et sosialt sjikt mellom glassmester Engelschøn og skomakermester Knudsen.

Nå behøver ikke nødvendigvis faglig dyktighet være ensbetydende med økonomisk suksess. Det kan derfor være interessant å se hva Christen Pram⁸ skriver om den kristiansandske håndverkerstand. Han oppholdt seg noen måneder i byen i 1805 på oppdrag fra myndighetene i København. Kristiansand, skriver Pram, er forsynt med de fleste slags håndverkere, men *”Desverre anbefales kun saare faae som Arbejdere der udmærke sig til det Gode, endnu færre, der med Duelighed i deres Arbejde, foreene den Drivtighed der føre til at gjøre deres Værkstæder vigtige for Staden og Almeenheden.”*[...] *”Af Smederne er den eeneste, man nævner som udmærket god Arbejder, en Svenske ved Navn Johan G. Cederstrøm.”* [...] *”Her er der kun en eeneste guldsmed”*, skriver Pram, ”som

har ordentligt Værksted og holder Folk, han hedder Torger Landaas. De andre betyde intet. Een af dem er, for at leve, tillige slagter.” [...] ”Af Snedkerne nævnes Christian Astrup, som den fortrinligste, han gjør gode Meubler, holder Svende og Dreng og bestandigt Værksted.” Men snekkerne møtte sterk konkurranse fordi kristiansanderne ”mer end i de fleste andre norske Stæder” kjøper ”utenlandsk Meubelarbejde”.

Dansken Christen Nielsen (1823-1907) kom til Kristiansand i 1865 for å søke arbeid. Han var utdannet fargersvenn i Danmark men i Kristiansand bodde det allerede en farger. Nielsen begynte derfor som treskomaker og fikk etter hvert et stort verksted. Dette hadde ikke vært mulig om ikke de gamle laugene hadde vært i oppløsning fra midten av 1800-tallet.

Sjøfolkene på englandsfart kunne med letthet få kjøpt alle slags engelske varer i London for auksjonspris. Mange kristiansandere foreskrev også møbler fra København, ”der ere ligesaa skjønne og gode, som de man har fra Engelland, kun at man klager over Dyrheden”. Den dyktige Ditlev Paschen som var byens eneste kleinsmed⁹, var utsatt for omtrent det samme problemet. Også skomakerlauget i Kristiansand hadde mindre enn i noen annen norsk by, ”den Ære at arbejde for Byens Honorationes eller dem, der kunne betale Arbejde af lidt højere Værd. Ogsaa med denne Artikkel forsynes især Damerne eene fra Engelland”, skriver Pram. Alle varene som strømmet inn fra utlandet, skapte naturligvis vanskeligheter for noen av byens håndverkere. Men de fleste av de 138 håndverksmestrene hadde nok å gjøre og merket lite til de importerte produktene.

Blant borgerne var det først og fremst kjøpmennene og noen embetsmenn som hadde betydelig kapital og kunne sette i gang større prosjekter. Men det var håndverkerne som utførte mye av det fysiske arbeidet. Det var de som bygde husene byen besto av og skutene inntektene kom fra. Til tross for varene som kom fra England og København, og varer som den enkelte innbygger lagde selv, var det i laugstiden håndverkerne som produserte møblene folk hadde rundt seg, klærne de hadde på seg og det meste av gjenstandene folk hadde i sitt eie. Uten håndverkerne hadde kristiansandernes omgivelser vært svært annerledes.

Laugene oppheves

I 1790-årene skriver stiftamtmand for Lister og Mandal amt, Peder Holm, at alle laugene burde oppheves, ”da Laug ikke er annet end et Monopol”. Det var de nye økonomiske teorier om næringsfrihet som var i ferd med å gjøre seg gjeldende også i vår del av verden.

Bøsse fra 1641, antagelig lagd av en av byens blikkenslagere. På bøssten står det blant annet: B. dencken de Blinde. B. dencken de Krøblingen. B. dencke de Krancken --. Kristiansand museum. Foto: Arve Lindvig, Vest-Agder-museet.

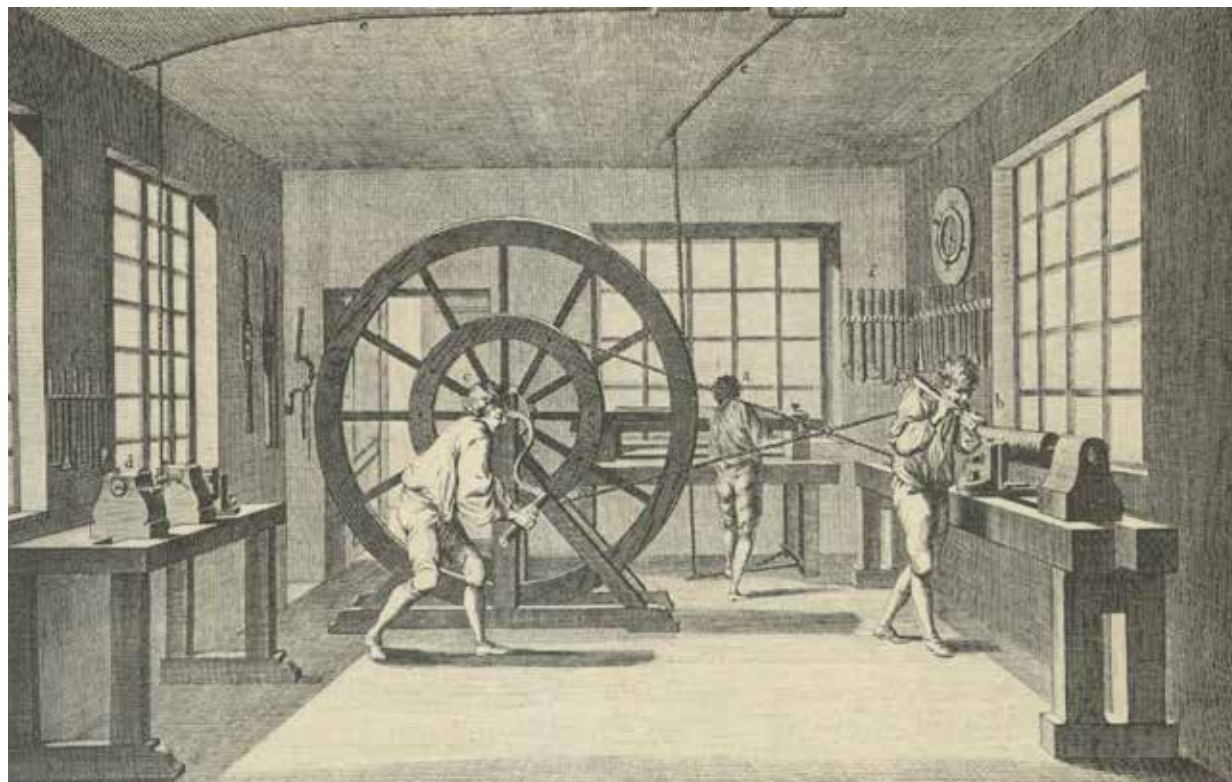
Dette hang naturligvis sammen med konkurransen fra importerte varer, varer som ble produsert i mer fabrikk-lignende foretak og fra stadig flere fuskere i faget som drev håndverk mot loven. Skulle man oppnå full næringsfrihet, måtte, etter Holms mening, laugene oppløses. Norges grunnlov av 1814 var blant annet et produkt av disse nye ideene og fastslo i prinsippet næringsfrihet. Håndverkerne var for øvrig dårlig representert på Eidsvoll. Laugene ble likevel opprettholdt inntil videre.

Men i 1839 ble laugsvesenet opphevet ved en ny ”Lov, angaaende Haandværksdriften”¹⁰. På grunn av overgangsbestemmelser fikk den likevel først full virkning fra 1870. I Kristiansand forsvant de siste laugene i 1860-årene.

Med loven av 1839 fikk myndighetene slutt på håndverksmestrenes monopol og faste priser. Myndighetene sløffet samtidig alle krav til håndverksmessig utdanning. Det eneste de forlangte av en ny håndverksborger, var at vedkommende var over 25 år, var norsk statsborger og hadde god vandel, det vil si at han måtte være straffet. Den gamle faglige bakgrunn var ikke lenger en forutsetning for å bli håndverker. I den nye loven sto det svart på hvitt at ”I Kjøbstæderne skal Enhver i Almindelighed være berettiget til at ernære sig ved Haandværk som Svend hos en Mester i det eller de Haandværk, som paa Stedet intet Laug har, uden forud ved Svendestykke at have beviist sin Duelighed”.¹¹

Mange håndverkere mente at de nye liberale ideene kunne føre galt av sted for håndverkerne og være til skade for samfunnet. De arbeidet derfor kontinuerlig med spørsmålet om å innføre en faglig prøve. Flere håndverksgrupper i landet gikk også sammen for å danne foreninger som kunne erstatte laugene og ivareta håndverkernæringens interesser i en ny tid. I Kristiansand ble det stiftet en håndverkerforening i 1847.

Det var mange andre vanskelige spørsmål å ta stilling til for den nye foreningen. Hva var håndverk, og hva var industri? Det første var lovregulert, den andre ikke. For å gjøre det ekstra vanskelig, var det i noen håndverk gjennomført en spesialisering som nærmet seg industriens masseproduksjon. Denne spesialiseringen var kjennetegnet ved utstrakt bruk av maskiner og ufaglært arbeidskraft, mens andre drev tradisjonelt.

Et dreierverksted fra 1700-tallet i Frankrike slik det ble avbildet i samtiden. Etter Gjerdi 1984.

Da fargermester Christen Nielsen flyttet fra Thy i Jylland til Kristiansand i 1865, var det ikke behov for hans arbeid som farger. Denne profesjonen hadde Kristiansand allerede. Derfor begynte han som treskomaker i stedet og drev sitt verksted i Kronprinsens gate som en liten industri med 10–12 ufaglærte arbeidere. Vanlige skomakerverksteder kunne på samme måte bli små skotøyfabrikker, skredderverksteder kunne bli konfeksjonsindustri, og familiebakerier kunne bli dampbakeri. Håndverkerne solgte ikke lenger bare egne produkter, men også fabrikkvarer. Utviklingen innen pølsemakeryrket og urmakerprofesjonen er karakteristiske eksempler på det. Overgangen fra spesialproduksjon til masseproduksjon, altså fra håndverksmester til leder av mindre industriforetak, var kort. I denne

industrialiseringsprosessen bukket flere av de gamle håndverksfagene under. Hattemakeri var ett av dem, og andre som bøkker- og garveryrket fikk meget store problemer. Samfunnet var i sterk omforming, og håndverksyrkene var en viktig og sentral del av denne endringen.

I 1881 godtok imidlertid myndighetene en ”frivillig prøveavleggelse i håndverksfaget”, og i 1894 kom en ny lov om håndverket hvor det ble slått fast at ingen kunne etablere seg som håndverksmester uten å ha avlagt prøve på sin fagkunnskap. For fremdeles var det flere tradisjonelle håndverksfag igjen, og etterhvert kom det nye fremtidsrettede til, som elektrikere, rørleggere, typografer, sykkel- og bilreparatører med flere.

De nye håndverkerforeningene og håndverkerne hadde til syvende og sist vunnet kampen mot myndighetene om de rent faglige spørsmål, men tapte når det gjaldt kontroll med tilgangen til faget og i prisspørsmål. Denne utviklingen var en nødvendig endring som før eller siden måtte komme.

Det gamle håndverksmiljøet hadde lenge vært i oppløsning, svennene fikk fast arbeidstid og fast timelønn med kontant utbetaling. Den gamle patriarkalske arbeidsformen vek mer og mer plass for det mer upersonlige forholdet mellom arbeidsgiver og ansatt. Håndverkerne sto midt oppe i den største samfunnsendring man hadde kjent. Utviklingen hadde endret arbeids- og produksjonsforholdene, og håndverkerforeningene var på nye premisser med på å forme den nye tiden og byens næringsliv.

Kilder

Utrykte kilder

Folketellingen av 1801. Digitalarkivet.
Munksgaard, Jan Henrik: *Sosial struktur og boligforhold i Kristiansand omkring 1800*. Hovedfagsoppgave i historie, Bergen 1971.
Prams reise i Norge i Aaret 1805. Manuskript. Ms. 14a III. Riksarkivet. Original i Rigsarkivet, København.

Litteratur

Borgerrulle for Christiansand by 1641–1808, Kristiansand 1952.
Gjerdi, Trond: *Blant håndverkere og laugsbrødre i Norges kulturhistorie*, bind 3. Oslo 1984.
Kjellberg og Stigum: *Det norske håndverks historie*, bind 2. Oslo 1936.
Lassen, P. B.: *Beretning om stiftstaden Christiansand*, Christiansand 1883.
Leewy, Karl: *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider*. Bd. 1–12, Kristiansand 1982.
Munksgaard, Jan Henrik: *Kristiansands grunnleggelse og byens privilegier. Kongelig kunstprodukt eller naturlig bydannelse?* Vest-Agder Fylkesmuseum. Årbok 1995.
Mæsel, Mæsel og Munksgaard: *Rusleturer i Kvadraturen 7. Under Baneheia*, Kristiansand 2011.
Ordahl, Sverre: *Bygrunnlegginga og dei første kristiansandarane*. Vest-Agder Fylkesmuseum. Årbok 1991.
Steen, Sverre: *Kristiansands historie 1641-1814*, Oslo 1941.
Wergeland, Nicolai: *Christiansands Beskrivelse*, Kristiansand 1963.

Noter

- ^[1] Pram 1805.
- ^[2] Artikkelen er basert på et foredrag holdt i Kristiansand håndverkerforening i forbindelse med foreningens 150-årsjubileum i 1997.
- ^[3] Mange drev likevel håndverk på landet mot myndighetenes bestemmelser.
- ^[4] Patronym er et avstammingsnavn avledet av farens fornavn med tillegg av -sønn, -son eller -sen.
- ^[5] Laug er sammenslutning av håndverkere. Skomakerlaug, skredderlaug og smedlaug er eksempler. Medlemmene i hvert laug hadde monopol på arbeid innen sitt yrke. Laugssystemet ble liberalisert ved håndverksloven av 1839. Laugene ble helt opphevet ved lover av 1866 og 1875.
- ^[6] Sluttet betyr lukket. Ingen flere mestere kunne da bli medlem i lauset.
- ^[7] Ræg er en løpegutt, nederst på rangstigen.
- ^[8] Christen Pram (1756–1821) var en dansk-norsk dikter og nasjonaløkonom. I årene 1804–06 foretok han to lange embetsreiser i Norge og studerte på offisielt oppdrag ulike sider ved de økonomiske forholdene i landet.
- ^[9] Kleinsmed er finsmed til forskjell fra grovsmed.
- ^[10] Lov av 15. juli 1839.
- ^[11] § 50 i loven av 15. juli 1839.